

„Kéž bych měl otce ...“ – Martin Galbavý

Poznámka: Text je volným přepisem přednášky přednesené 9. 9. 2022 na 28. Psychoanalyticko-psychoterapeutickém sympoziu. Čtenáři jsou bohužel ochuzeni o videoukázky, které přednášku doprovázely, a proto všle doporučuji zhlédnout uvedený film: Návrat (2003).

Hezké ráno vážené kolegyně a vážení kolegové.

Mám tu čest začít dnešní den prvním příspěvkem na téma otcovské figury. Nazval jsem ho „Kéž bych měl otce...“ Jedná se o citát, vlastně povzdech devatenáctiletého Anthonyho Simse, který napsal na Facebook v předvečer přestřelky, ve které zabil třicetiletou matku dvou dětí. Tento povzdech symbolizuje diskurz posledních let, jehož tématem jsou synové bez otců. Už i v české literatuře se můžete setkat s řadou knih na toto téma. Například s knihou Chybějící otec, chybný syn, nebo knihou Zrazený otcem – výchova chlapců, (nejen) když chybí otec. Tyto knihy většinou popisují „tragický“, slovo tragický bych dal do uvozovek, život chlapců, kteří byli vychováni bez otců. A mnohdy nastiňují i možný transgenerační přenos této zkušenosti. Jako dětský terapeut se samozřejmě s takovými chlapci, a nejen chlapci, i děvčaty (ale pro dnešek si dovolím zůstat genderově vyhraněný), setkávám. A tak jsem se rozhodl zde toto téma zdvihnout. A protože jsem líný řečník a milovník filmů, vzal jsem si k ruce jeden film, který mě před lety velice oslovil a který se věnuje právě vztahu otce a dětí. Jedná se o ruský film Vazvraščeije, česky Návrat.

Na uvedený film se můžeme dívat jako na výpravu do vnitřního světa dospívajícího chlapce, který prožívá dobrodružství psychického vývoje od symbiotického splnutí s pečující osobou, přes dyadický vztah s matkou až po, snad „zdařilý“, přechod do triadického světa. V pozadí příběhu je, dle mého, také nastíněná otázka, kterou jsem uchopil v začátku této přednášky. Jak je to s přítomností či nepřítomností otců při našem psychologickém růstu. Chybí nám nebo je to jen alibistická nálepka, za kterou se schováváme. A pokud by nám otcové chyběli, chybí nám ti reální, nebo spíš symboličtí? Pojdme se tedy ponořit do příběhu, uvidíme, kam nás zavede.

Vyprávění začíná skupinou teenagerů, kteří se navzájem hecují, kdo se odváží skočit z opuštěné věže do studené vody pod ní. Ti, kteří tento skok nedokážou, budou svými vrstevníky označeni za zbabělce. Jeden po druhém skáče, někteří neochotněji než jiní. Andrej skáče, ale jeho

mladší bratr Ivan není schopen sebrat odvalu a skočit. Selhává tak ve zkoušce „mužství“. Za to je vyloučen ze skupiny. Po chvíli se chlapci unaví škádlením Ivana a nechají ho samotného a třesoucího se na vrcholu věže. Uplynou hodiny, než ho přijde zachránit jeho matka (autor ji celý film nechává bez jména). Ivan ji plačíc říká: "Nemůžu jít domů. Musím skočit." Jeho matka nerozumí přísným pravidlům dospívajícího chlapeckého světa, ve kterém její syn žije. "Nikdo to nebude vědět", slibuje mu, než ho odvede domů.

S určitou nadsázkou můžeme v této scéně v jedné rovině vidět Ivana v symbiotickém vztahu se svou mámou. Pláče na věži a sděluje ji, že kdyby nepřišla, tak by umřel. Nedokáže ještě sám snášet útrapy a nároky vnějšího světa. Potřebuje podporu „dobrého objektu“, mámy, která ale ještě není zvnitřněná a nemůže tak vytvářet bezpečné psychické prostředí, o které by se Ivan mohl opřít. Vnější, reálná matka je tu tak stále zapotřebí a bez její existence by neexistoval ani Ivan. Jsme ještě daleko od „depresivní pozice“ Melanie Kleinové. Ta by nám umožnila vidět svět jako ambivalentní místo, kde neexistují skutečnosti v čistém opozitním stavu, tudíž buď jen jako dobré, nebo špatné. Nemožnost skočit by tak nebyla vnímána jen jako čisté selhání, navozující pocit naprosté negace, která může vést až k neexistenci. Tento stav není Ivanovi k dispozici. K přesunu do depresivní pozice bude Ivan potřebovat projít separačním procesem. Opustit symbiotický a následně dyadický vztah a vypořádat se s triádou. Aby k tomu mohlo dojít, potřebujeme tu toho třetího – symbolického otce.

Druhý den se Ivan rozpačitě vrací ke svým kamarádům a doufá, že je vše zapomenuto, ale brzy je opět předmětem jejich výsměchu. Dojde k roztržce mezi bratry a oba běží za matkou, aby si mohli postěžovat jeden na druhého. Ta je zaskočí zprávou, že se vrátil jejich otec. Otec, kterého dvanáct let neviděli. Pouze starší Andrej si trochu vzpomíná na muže, který se kdysi v domácnosti vyskytoval. Ivan si na otce nepamatuje. Chlapci tiše vejdou do domu a nahlédnou do místnosti, kde cizinec spí. Kamera zachycuje otce, který také zůstane bezejmenný po celý film, ležícího na posteli. Spící otec může reprezentovat neprobuzené mužství obou chlapců. Zároveň můžeme na bratry pohlížet jako na dvě pozice chlapecké mysli. Jedna (Ivan) se nachází ještě v symbiotickém sevření své matky a druhá (Andrej) už o existenci třetího (otce) něco tuší. Je třeba si říci, že třetí (symbolický otec) je vždy psychicky přítomný, neboť vždy existuje v matčině mysli. Dodnes si vzpomínám na jednu scénu z úvodního terapeutického sezení, kdy se na mou otázku směrem k dítěti, že „určitě ještě existuje otec“, ozvalo nekompromisní „NE“. Ale ač se matka snažila sebevíc, už svým popřením realitu otce vytvářela.

Mantegnův "Pláč nad mrtvým Kristem" (1480)

Chlapci si v našem příběhu nejsou jisti, zda by to mohl být jejich otec, a tak spěchají na půdu, aby tam našli starou fotografii mezi stránkami zaprášené rodinné bible. Při bližším zkoumání si diváci mohou všimnout, že stránky Bible popisují příběh o Abrahamově oběti Izáka. Film je prodchnut mnoha náboženskými symboly, otec například dává chlapcům první sklenku vína. Ale to je rovina, které se zde moc věnovat nebudeme. Tu a mnohé jiné si můžete vychutnat při vlastním shlédnutí filmu. Dále a posléze opakovaně se zde setkáváme s dvojím vnímáním otce, které je celý film zobrazováno na postojích Andreje a Ivana. Andrej hned od počátku touží svého otce zaujmout. Ivan z jeho návratu nadšený není. Narušil totiž jeho harmonii s matkou a babičkou.

Úvodní část filmu nám poměrně jasně ukazuje symbolický kontext vyprávění. Otcí je okamžitě jasné, že v jeho nepřítomnosti se chlapci stali měkkými a feminizovanými. A tak jakmile se otec vrátí, matka se okamžitě uchýlí k pasivní roli. On usedá do čela stolu a rozhoduje, co se bude nadále dít. Matka se úplně ztrácí. A neprotestuje ani tehdy, když se otec rozhodne vzít syny na rybářský výlet. Výlet se pak stává vpravdě odysseovskou poutí, na které chlapci zažívají spoustu klíčových událostí a domů se vrací změněni. Sám režisér Zvyagintsev, v jednom z mála rozhovorů k filmu, prohlásil: "Řekl bych, že je to o metafyzické inkarnaci pohybu duše od matky k otcí".

Otec tedy se syny odjíždí pryč od jejich matky a oslabujících účinků moderní civilizace. Pryč z bezpečí symbiotického mateřského světa. Fyzická cesta postav je však jen vyprávěcí linkou, důležitější a podstatnější je cesta psychologická, která se odehrává v jejich nitru. Hned od počátku jsou chlapci vystavováni sérii zkoušek a konfrontací. Otec je testuje a zpochybňuje jejich představy o tom, jak se chovat. Jak zacházet s alkoholem, jak řídit auto, jednat s ženami, dostát svým slovům a skutkům, zjednat si spravedlnost, postavit stan, opravit loď a další. Ve všech těchto situacích jsme konfrontováni s množstvím různých pohledů. Nic z uvedeného není jen černé nebo bílé. Někdy nás překvapí nečekaná něha, jindy zas přímočarost hraničící s brutalitou. Svět už není to bezpečné místo v náručí matky. Dost často je plný těžkostí a slz, ale také krásy a uspokojení.

V závěrečné části filmu bere otec syny na opuštěný ostrov. Aby se tam dostali, musí proplout bouří spolu na malém člunu. Chlapci stále řeší svůj postoj k otcí, někdy ho přijímají, jindy zkouší a občas zatracují. Vše jako by směřovalo k předpokládanému konci. Ivan otcí ukradne symbol jeho mužské autority, nůž. Divák si okamžitě vzpomene na omšelé stránky bible s příběhem Abrahama a Izáka. Ale není to žádný ze synů, kdo tu má být obětován. To otec sám musí zemřít, aby mohl žít dál jako symbolický otec v mysli a jednání svých synů. (Nelze zde nevidět odkaz na klasické Freudovo dílo Totem a Tabu.) Poté, co se chlapci vrátí pozdě z rybářského výletu, uhodí otec Andreje. To on dostal otcovy hodinky, aby hlídal čas. Ivan nedokáže sledovat, jak otec bije bratra, a tak na něj vytáhne

ukradený nůž. Po jejich hádce utíká Ivan do lesů k dřevěnému majáku. Stavbě podobné věži z úvodní scény. Tentokrát už se Ivan nebojí, leze nahoru a vyhrožuje otci, že skočí. Co se změnilo? Kde se najednou vzala ta odvaha? Ivan se stejně jako Odysseus během cesty změnil. Už to není ten malý chlapec choulící se v náručí mámy. K pochopení o jak velkou změnu šlo se dostaneme během chvíle. Otec se zde konečně projevuje jako táta, ve své fyzické podstatě (ne té symbolické) a snaží se Ivana zachránit. Ztrouchnivělý maják ho však neudrží a on padá dolů, vstříc smrti. Vidíme ho, jak leží pod majákem v klasické póze ukřižování. Obětoval se zde, aby se z mrtvého, či nepřítomného otce mohl stát otcem symbolickým, a tím už navždy zůstat se svými syny.

Po otcově smrti dochází k výrazné změně v chování obou chlapců. Odkládají své adolescentní a nezralé hašteření a spolupracují způsobem, který dříve nedokázali. Táhnou jeho mrtvé tělo lesem a opakují si jeho fráze. Nakonec naloží tělo do loďky a vracejí se domů. Loď se jim ale během návratu potopí. Ivan jen bezmocně volá „tatínku“, což dokazuje, že teprve když se něco ztratí, odhalí se nám skutečná hodnota. V epilogu se pak vracíme k původní otázce. Jací otcové nám v životě chybí, ti reální nebo ti symboličtí. Chlapci nacházejí v otcově autě ukrytou fotografii, která je trochu odlišná od té z bible. Ukazuje matku, Ivana i Andreje, ale otec zde chybí. Není ani na žádné z fotek, které si chlapci v průběhu cesty pořídili. Jaké je tedy závěrečné rozhršení? To já nevím. Otec je určitě zásadním organizátorem duševního života tím, že slouží jako významná postava ve vývoji svého dítěte – a to jako dyadický i triadický objekt, jako základní vnitřní objekt či intrapsychická reprezentace, a jako ústřední postava v základní triadické a oidipovské struktuře mysli. Ale u každého z nás je proces odlišení otce jako funkce od osoby otce z masa a kostí (otce reálného a symbolického) různý.

A jak se tedy rozloučit? Ve své předmluvě k Interpretaci snů z roku 1908 Freud napsal, že smrt otce představuje "nejdůležitější událost a nejpálčivější ztrátu v životě člověka".

Sigmund Freud:

"Nedokážu si představit žádnou potřebu v dětství tak silnou jako potřebu otcovy ochrany" (1930, s. 72).